

О. М. Корх, доктор філософських наук, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи
Академії митної служби України
Г. Ю. Кулик, аспірант кафедри державної служби та митної справи Академії митної служби України

ФЕНОМЕН РИЗИКУ ЯК ОБ'ЄКТ ОСМИСЛЕННЯ В ТЕОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті зроблено спробу осмислення сутності та природи феномена ризику шляхом аналізу його рефлексії в історії суспільної думки.

Ключові слова. Ризик, небезпека, ймовірність, можливість, діяльність, “суспільство ризику”, державне управління.

The article is concerned the attempt of the comprehension of the essence and nature of the phenomenon of risk by way of the analysis of its reflection in history of the public idea.

Key words. Risk, hazard, likelihood, possibility, activity, “risk society”, state administration.

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). Ризик – це невід'ємний атрибут суспільного життя, притаманний усім його сферам. Оскільки ризики проявляються в різних формах та сферах, дослідники акцентують увагу на окремих аспектах цього феномена. Звідсіля різне, інколи істотно відмінне тлумачення його природи та сутності. Ризик визначають то як небезпеку з боку екологічних, технологічних чи інших систем, то як імовірність (або можливість) настання негативних наслідків (втрат) в економічних, політичних та інших сферах, то як діяльність або результат прийняття рішення в соціальних системах, теорії управління тощо. Зрозуміло, що такий “різномірний” у тлумаченні центрального (у відповідному категоріальному полі) поняття викликає певні труднощі в осмисленні конкретних форм прояву, шляхів мінімізації та управління ризиками в тих чи інших сферах суспільного буття. Дана проблема робить неможливим адекватне виявлення та оцінку ризиків у державному управлінні.

© О. М. Корх, Г. Ю. Кулик, 2011

Аналіз останніх досліджень і публікацій (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття). Проблемі сутності, природи, форм існування та методів управління ризиками присвячено чимало досліджень. Серед них розвідки У. Бека, П. Бернстайна, Е. Гідденса, В. Вітлінського, В. Зубкова, В. Кривошеїна, С. Кравченка, С. Красікова, Н. Лумана, А. Мозгової, О. Ренна, О. Яницького та інших дослідників. На основі спеціальних зарубіжних та вітчизняних досліджень виникли відповідні теорії ризику, які зумовили різні підходи до визначення поняття “ризик”.

Мета статті (формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є осмислення сутності та природи ризику, виявлення того загального й необхідного, що притаманне різним формам його буття.

Виклад основного матеріалу (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів). Виходячи з принципу єдності історичного та логічного, найбільш продуктивним методом досягнення поставленої мети вважаємо аналіз рефлексії феномена ризику в історії суспільної думки.

Ризик завжди виступав як результат конкретно-історичної взаємодії людини з навколишнім світом. Тому його розуміння як феномена людського життя зумовлювалося специфікою світогляду відповідної історичної епохи. Так, людина античного світу, яка акцентувала увагу перш за все на залежності свого буття від природних і космічних сил, існування ризиків пов'язувала передусім з відхиленням власної поведінки від волі богів, які репрезентували ці сили з невідворотною силою фатуму, ананке тощо. Одним з перших, хоча й опосередковано, до проблеми ризику звертається Платон. У “матеріалізації” ейдосів (ідей) він побачив загрозу спотворення їхньої сутності, яка ще довго сприймалася як основне джерело будь-яких ризиків.

Зрозуміло, що абсолютизація необхідності й заперечення випадковості в межах античної культури суттєво обмежували розуміння ризику. Певні передумови для осмислення ризику як результату самостійного вибору народжуються в надрах атомістики Епікура, який зробив спробу обґрунтування ідеї свободи волі. Однак у цілому антична культура у своєму розумінні природи ризику акцентувала увагу перш за все на суто зовнішній його зумовленості, про що свідчить етимологія слова “ризик”. Воно походить від давньогрецького ρίσκον – “скеля” і означає небезпеку для мореплавців від скелі чи підводного каменя.

Виникнення християнства мало своїм наслідком принаймні формальне визнання залежності долі людини від її поведінки, а з іншого боку – від Божого провидіння. Так, Фома Аквінський, визнавши за людиною здатність до вільного вибору, в той же час обґрунтовує ідею невідворотності ризиків у справі особистого спасіння (порятунку), оскільки шляхи та помисли Господні – несповідимі. Зіткнення ідей

свободи волі та Божого провидіння стає підґрунтям для осмислення проблеми ризику, його природи та сутності в межах християнського світогляду. Починається поступове усвідомлення того, що ризик пов'язаний не лише з об'єктивними (фатумом, долею тощо), але певною мірою і з суб'єктивними (розумом та волею людини) чинниками.

Гуманістичний світогляд епохи Відродження посилює тенденцію до визнання людини господарем власної долі. Саме в цей час поширюються уявлення про "фортуна", яка, на відміну від середньовічного фатуму, що виражав владу над людиною абсолютних, надприродних сил, означає радше соціальну необхідність, і "вірту" (особисту доблесть), яка підтверджує активну життєву позицію людини й залежить не від випадковості або знатності походження, а від особистих здібностей, активності та наполегливості. Такі погляди породжують спроби прорахувати міру залежності долі від даних чинників, які набули конкретно-прикладних форм розрахунку ризику завдяки розвитку азартних ігор, насамперед гри в кості.

Раціоналізм Нового часу та доби Просвітництва посилює спроби кількісно прорахувати міру ризику. Досліджуючи азартні ігри, Б. Паскаль та П. Ферма в 1654 р. створили математичну основу теорії ризику – теорію ймовірностей. У 1730 р. французький математик А. Муавр увів поняття структури нормального розподілу та міри ризику (стандартного відхилення). Виходячи з цих ідей, Д. Бернуллі зробив спробу визначити очікувану корисність, на якій базується сучасна теорія портфельних інвестицій. Згодом, у 1763 р., завдяки теоремі Байєса (теоремі гіпотез) було визначено вплив міри інформованості про об'єкт управління на прийняття рішень, що підготувало використання поняття ризику в теорії управління.

Отже розвиток уявлень про ризик у цей час відбувався в контексті осмислення раціональних (математичних) інструментів визначення ймовірності його настання. Причому насамперед в економічній сфері, зокрема в страхуванні та інвестиційній діяльності, що цілком природно з огляду на стрімке поширення буржуазного прагматизму, меркантилізму та моралі утилітаризму. Усе це, підсилене ідеями протестантизму, призвело до того, що ризик стає невід'ємним атрибутом підприємницької діяльності.

Поширення суб'єктивізму, ірраціоналізму та індетермінізму, починаючи від середини XIX ст., мало своїм наслідком подальшу переакцентацію з об'єктивного на суб'єктивні детермінанти в розумінні природи ризику. Ризик набуває все більш соціогенного характеру та розглядається як елемент і наслідок особистого вибору індивіда.

Соціальна практика XX ст. істотно розширила уявлення про природу та предметну область ризику. Зростання масштабів негативних наслідків революцій, війн, техногенних катастроф тощо поступово призводить до все більшого усвідомлення соціогенної природи ризиків, а відтак важливості осмислення людського фактора як їх головної причини.

Основні напрямки осмислення ризику і в цей час пов'язані насамперед з економікою. У західній літературі на рубежі XIX–XX ст. можна виділити дві основні теорії економічного ризику – класичну та неокласичну. Яскравими представниками першої були Дж. Мілль і Н. У. Сеніор, які в структурі підприємницького доходу почали виокремлювати не лише відсоток від вкладеного капіталу та заробітну плату капіталіста, але й відшкодування за ризик, пов'язаний з підприємницькою діяльністю. Економічний ризик у даному випадку тлумачиться як математично прораховане очікування втрат, що можуть настати в результаті реалізації обраного рішення. Тобто класична теорія розглядає ризик як імовірність збитків від обраного рішення і стратегії діяльності.

Неокласична теорія економічного ризику, започаткована в 20–30-ті рр. XX ст. економістами А. Маршалом і А. Пігу, виходить з того, що підприємництво в умовах невизначеності має керуватися двома категоріями: розміром очікуваного прибутку та величиною можливих втрат. Американський економіст Ф. Найт, який уперше в 1921 р. розмежував поняття "невизначеність" і "ризик", підкреслював принципову вимірність останнього, визначаючи його як "вимірну невизначеність". Рухаючись у цьому річищі, англійський економіст Дж. Кейнс розглядає невизначеність як наслідок ірраціональностей, притаманних природі людини. Тому стверджує, що слід обов'язково враховувати діяльність людини як джерело невизначеності, а відтак і ймовірних втрат. Більше того, Дж. Кейнс звертає увагу на необхідність врахування притаманної людині "схильності до ризику".

З другої половини XX ст. предметне поле теорії ризику поширюється на політичну сферу. Одною з перших робіт, що започаткували дослідження в цьому напрямку, стала публікація Ф. Рута "Бізнес США за кордоном і політичний ризик", у якій зроблено спробу аналізу політичних ризиків, на які наражається діяльність американських компаній в інших країнах. Спираючись на цю роботу, американські аналітики М. О'лері та В. Коллін для визначення політичного ризику запропонували систему оцінок (шкалювання) "Princ model", що ґрунтується на аналізі позицій головних дійових осіб.

Приблизно в той же час у США та Німеччині з'являються перші дослідження в галузі соціології та психології сприйняття й оцінки ризику. На ґрунті останніх сформувалася культурологічна теорія ризику (А. Вільдавські, М. Дуглас, М. Меркхофер, Н. Луман, Р. Шефер, А. Альгін, С. Кравченко, С. Красіков, О. Яницький), яка опосередковує існування ризику актуальною культурою. Так, британські соціологи М. Дуглас та А. Вільдавські запропонували вивчення символічних систем з метою інтерпретації ризиків на різних етапах розвитку суспільства. На їхній погляд, з яким важко не погодитися, цінності суспільства та соціально-політичний контекст мають вирішальне значення в оцінці того, що, для кого та якою мірою виступає ризиком, а також у визначенні пріоритетів при виборі між ризикованими альтернативами та шляхами уникнення збитків від найбільш значущих ризиків.

З огляду на це Р. Шефер визначає ризик як “міру небезпек, природних або створених людиною, для того, що вона цінує” [1]. До першого виду небезпек належать, наприклад, повені, землетруси тощо; до другого – соціальні небезпеки, які виникають у разі небажаного функціонування (дисфункцій) технологічних або соціальних систем.

Виходячи з аналогічних методологічних настанов, німецький соціолог М. Меркхофер у праці “Теорія прийняття рішень і управління ризиком” розглядає ризик як “невизначену ситуацію, в якій один або кілька наслідків небажані” [1], та виділяє необхідні складові генерації ризику (джерело ризику, тобто небезпека; момент прояву небезпеки; ефекти, результати прояву небезпеки), а також сприйняття ризику та оцінку індивідами можливих його наслідків. Усі чотири компоненти, на думку М. Меркхофера, створюють “ланцюг ризику”.

У середині 80-х рр. ХХ ст. дослідники починають усвідомлювати потребу концепції, яка б підбила підсумки уже численним на той час розвідкам у сфері теорії ризику. Своєрідною відповіддю на цю потребу стали дослідження У. Бека, Е. Гідденса та Н. Лумана. Так, німецький соціолог У. Бек, визначивши сучасне суспільство як “суспільство ризику”, в якому ризик стає визначальним фактором суспільного буття, виділяє найбільш значущі особливості ризику: ризик завжди виникає в соціальній системі; обсяг ризику є функцією соціальних відносин та процесів; міра ризику залежить від експертів та експертного знання [2, 5]. Проте власної дефініції ризику автор не дає.

Англійський соціолог Е. Гідденс бачить специфіку сучасного суспільства, яке визначає як суспільство “радикального, рефлексивного модерну”, в особливому статусі ризику. Цей статус полягає не просто в збільшенні ризиків, а в тому, що вони генеруються всіма соціальними інститутами. Відтак мислення в поняттях ризику і його оцінки перетворилося на іманентну властивість не тільки експертної, але й масової свідомості [3].

Теорія ризику німецького соціолога Н. Лумана пов’язана із критикою раціональності сучасного суспільства, а відтак з визнанням неможливості повністю виміряти ризик. У своїх роздумах про сутність ризику він намагається розрізнити ризик і небезпеку через оцінку причин майбутнього збитку. За його словами, “або можливий збиток розглядається як наслідок рішення... Тоді ми говоримо про ризик, а саме про ризик рішення. Або ж вважається, що причини такого збитку перебувають зовні, тобто належать до навколишнього світу. Тоді ми маємо справу з безпекою” [2, 10].

Один з провідних американських теоретиків-ризикологів Ю. Роза стверджує, що ризик може бути визначений, як “подія або ситуація, в яких щось цінне для людини, включаючи її власне життя, поставлено на карту, і наслідки цієї події (ситуації) невизначені” [3]. Основний акцент у даному визначенні ризику робиться на “цінності” та “невизначеності” (“імовірності”) наслідків, що поєднує підходи економічної та культурологічної теорії ризику.

Німецький соціолог О. Ренн визначає ризик як “можливість настання небажаного стану дійсності (несприятливих наслідків) у результаті природних подій чи людської діяльності” [4] і наголошує на розмежуванні реальної дійсності та можливості як здатності досягти здійсненності. Автор у визначенні сутності ризику слушно звертає увагу на дихотомію “можливість–дійсність”, до якої зверталися ще Платон і Арістотель, та наголошує на діалектичній – об’єктивно-суб’єктивній природі досліджуваного феномена.

У 1996 р. з’являється книга Пітера Л. Бернстайна “Проти богів: приборкання ризику”, в якій робиться спроба рефлексії історії осмислення ризику, починаючи з античності. У результаті дослідження автор доходить висновку, за яким еволюція розуміння сутності ризику в людському житті призвела до того, що “тепер ризик – це не шанс програти, а можливість виграти, не прояв сил Долі та божественного задуму, а витончені методи прогнозування майбутнього, що ґрунтуються на теорії ймовірності, не безпорадне очікування, а свідомий вибір” [5, 353]. Проте у цій книзі автор зупиняється лише на історії спроб кількісного виміру ризику, використання теорії ризику у фінансовій сфері, що стало логічним продовженням початку осмислення ризику в іграх, залишаючи поза увагою теорії, що виходять з неможливості або часткової можливості обчислення ризиків.

Щодо вітчизняних досліджень, то в радянські часи також проводилися розвідки ризиків, пов’язаних з організацією праці та прийняттям рішень, ціннісно-нормативною регуляцією поведінки людини, проблемами соціалізації та адаптації тощо. Однак з огляду на неможливість навіть простого згадування про нестабільність існуючого соціального порядку та кожного з його елементів (технологічного, екологічного, економічного або політичного), об’єктивні проблеми радянського суспільства знаходили лише епізодичне відбиття в дослідженнях вітчизняних науковців, передусім соціологів і психологів. Водночас достатньо активно аналізувалися ризикогенні фактори капіталістичного суспільства, що не могло не сприяти розвитку вітчизняної наукової думки з даної проблематики.

Вирішальне значення для розвитку вітчизняних досліджень ризику мала Чорнобильська катастрофа. За того часу проблема ризику, що колись неявно існувала в дослідженнях з теорії ймовірностей, математичній статистиці та теорії капіталістичної економіки, перетворилася на один із провідних напрямків природничих і гуманітарних наукових досліджень.

Найбільш помітні в той час дослідження економічних ризиків А. Альгіна. На його думку, ризик – це діяльність, пов’язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно та якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі та

відхилення від цілі [6]. Тобто в цілому ризик трактується в традиційному для економічної теорії ймовірнісному ключі.

Вагомий внесок у розробку дослідницького інструментарію аналізу ризику внесли емпіричні дослідження технологічних і екологічних ризиків А. Мозгової. Дані дослідження базуються на тлумаченні ризику як потенційної загрози майбутніх матеріальних, фізичних, психологічних, соціальних, духовних втрат, обумовлених суб'єктивним рішенням [7]. При цьому А. Мозгова підкреслює, що ризик передбачає активне ставлення, а не пасивне сприйняття, та суб'єкт-суб'єктні відносини між тими, хто приймає рішення, та тими, на кого воно поширюється, тобто наголошує на виключно суб'єктивній природі ризику.

С. Кравченко і С. Красіков розглядають соціальний ризик як “виникнення ситуації з невизначеністю, що ґрунтується на дихотомії реальної дійсності, та можливості як імовірності настання об'єктивно несприятливого наслідку для соціальних суб'єктів (індивідуальних або колективних), так і ймовірності знаходження корисності і благ, що суб'єктивно сприймається суб'єктами в контексті певних ціннісних координат, на підставі чого вони приймають рішення та здійснюють вибір альтернативи дії” [8]. При цьому, виходячи з полікаузальності як принципу пізнання соціальних явищ, автори пропонують поліпарадигмальний підхід до вивчення ризиків.

Розробляючи загальну теорію ризику, Я. Вишняков пропонує інтегральне, на його думку, визначення ризику: “ризик – це можливість того, що дії людини або їх результати приведуть до негативних або позитивних наслідків” [9, 22].

С. Грисюк зауважує, що в сучасних дослідженнях ризику спостерігається систематичне змішування понять “ризик”, “імовірність”, “невизначеність”, “випадковість”, “необхідність”, “можливість”, “небезпека”, “загроза” тощо. На його думку, це свідчить про наявність глибоких суперечностей у розумінні ризику і відбувається частіше за все через недотримання законів і принципів формальної логіки при визначенні поняття ризику через найближчий рід і видову відмінність.

Частково поділяючи погляд А. Альгіна щодо зв'язку поняття “ризик” з діяльністю та невизначеністю як умовою здійснення діяльності, С. Грисюк пропонує власне визначення ризику, в якому наголошує, що “ризик – це не сам несприятливий результат і не ймовірність його настання, а властивість діяльності, основною, сутнісною характеристикою якої є системна невизначеність” [6]. Автор при цьому акцентує увагу на тому, що невизначеність станів систем та їхніх змін є джерелом виникнення багатоманітних можливостей, перетворення яких на дійсність призводить до різних наслідків, як сприятливих, так і несприятливих, з погляду суб'єкта діяльності, що й надає цій діяльності ризикового характеру.

Суттєвий внесок у розвиток теорії ризику зробила українська (київська) школа ризику на чолі з В. Михалевичем, Ю. Єрмольєвим, О. Ястремським. Йдеться передусім про моделі стохастичного (імовірнісного) програмування і методи їх розв'язання як математичний інструментарій теорії ризику.

Ґрунтовні дослідження економічного ризику В. Вітлінського, Г. Великоіваненко, П. Верченка започаткували науковий напрямок “Ризикологія”, в межах якого відбувається розвиток методології, інструментарію та аналіз теоретичних і прикладних аспектів моделювання економічних процесів з урахуванням невизначеності та породжених цим ризиків. На думку цих дослідників, ризик – економічна категорія, котра відображає характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно існуючих невизначеності та конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями [10, 58]. Обмеження даного визначення виключно економічною сферою звучує розуміння ризику як суспільного феномена та не відображає імовірнісного характеру його виміру, на якому базуються дані дослідження.

Проведений аналіз дає підстави вважати, що в історичному розвитку суспільної думки розуміння ризику змінювалося від тлумачення його як суто об'єктивної загрози (скелі) в античній культурі, через абсолютизацію його суб'єктивної складової з часів Відродження, до усвідомлення діалектичної (об'єктивно-суб'єктивної) його природи у ХХ ст.

З певною мірою спрощення все різноманіття підходів до визначення поняття “ризик” відповідно до родової ознаки можна поділити на три основні групи. Ризик – це: 1) небезпека, загроза; 2) можливість настання негативного (небажаного чи неочікуваного) наслідку; 3) діяльність у ситуації невизначеності.

На наш погляд, зазначені підходи не взаємовиключають, а взаємодоповнюють один одного. Так, небезпека – це не що інше, як можливість настання негативних (небажаних або непередбачуваних) наслідків. При цьому йдеться про наслідки прийняття рішень під час діяльності в ситуації невизначеності. Тому ризик слід розуміти як небезпеку настання негативних наслідків у ході діяльності в умовах невизначеності. Саме таке значення домінує в переважній більшості сучасних європейських мов ^[11].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Феномен ризику є невід'ємним атрибутом людської діяльності. Його осмислення має тисячолітню історію. Характер розуміння цього феномена залежить від світоглядних особливостей та методологічних засад конкретної історичної епохи.

Головна тенденція осмислення феномена ризику пролягає від абсолютизації виключно об'єктивної його природи в античному суспільстві, через переакцентацію на суб'єктивні засади за часів Відродження, до усвідомлення діалектичної (об'єктивно-суб'єктивної) його природи в теоретичній побудові модерної науки.

Проведений аналіз дає підстави розглядати ризик як небезпеку настання негативних наслідків у ході діяльності в умовах невизначеності.

Єдине розуміння феномена ризику в суспільстві, яке є об'єктом державного управління, створює передумови для ефективного забезпечення національної безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Кривошеїн В. Культурологічна теорія ризику в структурі політичної ризикології [Електронний ресурс] / В. Кривошеїн. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12/Kryvoshein.pdf. – Назва з екрана.
2. Гришаев В. В. Риск и общество (дискуссия о понятии риска и библиография) [Электронный ресурс] / В. В. Гришаев. – Режим доступа : www.ecsocman.edu.ru/text/18728811/. – Загл. с экрана.
3. Яницкий О. Н. Социология риска / Яницкий О. Н. – М. : Издательство LVS, 2003. – 192 с.
4. Renn O. Concepts of Risk : A Classification / Ortwin Renn. – Access mode: <http://elib.uni-stuttgart.de/opus/volltexte/2010/5416/pdf/ren63.pdf>. – Title from screen.
5. Бернштейн П. Против богов: укрощение риска : пер. с англ. / Бернштейн П. – М. : Олимп-Бизнес, 2000. – 400 с.
6. Грисюк С. В. Рискология: на пути к общей теории [Электронный ресурс] / С. В. Грисюк // Ученые записки Академии экономики и права. – 2009. – № 2. – Режим доступа : www.alr.kz/index.php/2009-06-18-16-54-21/126-2010-05-12-05-52-16. – Загл. с экрана.
7. Мозговая А. В. Риск как социологическая категория [Электронный ресурс] / А. В. Мозговая // Социология 4М. – 2006. – № 22. – Режим доступа : www.isras.ru/files/File/4M/22/Mozgovaya.pdf. – Загл. с экрана.
8. Кравченко С. А. Социология риска: полипарадигмальный поход / С. А. Кравченко, С. А. Красиков. – М. : Анкил, 2004. – 385 с.
9. Вишняков Я. Д. Общая теория рисков / Я. Д. Вишняков, Н. Н. Радаев. – М. : Академия, 2008. – 368 с.
10. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2004. – 480 с.

^ш Так, у французькій мові ризик (risqué) означає можливу небезпеку, більш або менш передбачувану; можливість події, що призводить до втрати або збитку; діяльність, у ході якої її суб'єкт наражається на небезпеку, сподіваючись досягнути користі. Англійська мова також тлумачить risk як можливість збитку (шкоди) або небезпеку чи небезпечний випадок. У німецькій мові ризик (risiko) означає можливий негативний результат певної справи, пов'язаний зі збитком, шкодою. Російський аналог "риск" визначається як можливість небезпеки, невдачі або дія у сподіванні на щасливий результат.